

Ана Коларић

Филолошки факултет, Универзитет у Београду
ana.kolaric16@gmail.com

Женска и феминистичка периодика у настави књижевности: теорија и пракса

Женска и феминистичка периодика представља извор за истраживање женске и родне историје, женског односно феминистичког покрета, потом женског стваралаштва, као и различитих родних идентитета који су описани али и конструисани на страницама часописа. Истраживање женске и феминистичке периодике омогућава да се одређени историјски – књижевни – периоди сагледају из другог угла у односу на то како су приказани у доминантним историјама културе и књижевности. У овом раду се предлаже увођење женске и феминистичке периодике у наставу књижевности у оквиру додипломских и последипломских академских студија. Настава књижевности представља огледни пример. Многи часописи општег типа – посебно с краја 19. и почетка 20. века – отварају простор научним радницама и радницима у пољу друштвених наука и хуманистике да их користе у настави у оквиру сопствених дисциплина, будући да су у њима излазили текстови који су се бавили друштвом у најширем смислу. У раду се дају конкретни примери употребе периодике у настави књижевности како у свету тако и код нас.

Кључне речи: настава књижевности, студије периодике, Modernist Journals Project, женски и феминистички часописи, феминистичка педагогија

Women's and Feminist Periodical Press in Literary Studies' Classroom: Theory and Practice

Women's and feminist periodical press represents a fruitful resource for researchers who explore women's and gender history, history of women's and feminist movement(s), women's writing, and various gender identities which were – and still are – both described and constructed in the periodicals. Women's and feminist periodical press enables researchers to understand certain historical – and literary – periods from different perspectives from those which dominate in the mainstream histories of culture and literature. In this article, the author argues that women's and feminist periodical press should be introduced into the literary studies' curriculum, especially within the MA and PhD programs. However, literary studies should be seen as one of the many disciplines and areas which might do the same. Periodical press in general, and women's and feminist journals in particular, present valuable sources for the researchers and scholars in the social sciences and humanities, because most of the periodicals (journals, weekly reviews, daily news...), in the past and present as well, publish articles which deal with a society and its problems. This

article focuses on the concrete examples of using periodical press both in researching and teaching literature, globally and locally.

Key words: teaching literature, periodical press studies, Modernist Journals Project, women's and feminist journals, feminist pedagogy

Постоје две доминантне фазе у проучавању књижевности из перспективе феминистичке критике. У првој фази фокус је био на уочавању и анализи стереотипа и сексизама у грађењу женских ликова у делима аутора мушког пола који су у то време били доминантни у књижевном канону. За такву критику карактеристичан је став да је књижевност увек „политична“, односно, да специфичне политике рода утичу на институционализацију одређене књижевности, као и на рецепцију књижевних дела. Другу фазу у феминистичком приступу књижевности представљала су истраживања женског стваралаштва. Док је прву фазу обележило ишчитавање постојећег канона из феминистичке перспективе, као и бављење фигуром читатељке, у другој фази превладава занимање за књижевнице, женску традицију и историју женске књижевности, односно гинокритика (Howe 1976; Dojčinović-Nešić 1993).¹

Упоредо са преиспитивањем канона и књижевне вредности, као и указивањем на женско стваралаштво и нове начине тумачења, постављала су се питања у вези са производњом и преносом знања у учионици. Ваља се подсетити идеја прогресивних и радикалних наставника из '60-их и '70-их година 20. века, пре свега у Америци и Британији, које су утицале на формулисање принципа феминистичке педагогије. Превасходно мислим на преводе утицајних књига бразилског едукатора Паула Фреиреа (Freire 2018), али и на текстове других педагога који су заговарали идеју социјалне правде, као и родну и расну једнакост у настави (в. часопис *Radical Teacher*).² Из угла наставе књижевности, у обзир треба узети радове које су о педагогији писале феминистичке критичарке и професорке књижевности, попут Илејн Шоуволтер (Showalter 2003), Адријен Рич (Rich 2003), Флоренс Хау (Howe 1976), Сузан Стенфорд Фридман (Stanford Friedman 1985), Керолин Хејлбурн (Heilburn 1990), Нине Бајм (Baum 1990), као и предавачице и педагошкиње које пишу (и) данас (на пример, Spangler Gerald, McEvoy, Whitfield 2004; Goodspeed-Chadwick 2012).³ У различитим историјским тренуцима, наведене ауторке су доследно истицале везу између садржаја и предавачке праксе:

¹ Кључни текстови англоамеричке феминистичке критике преведени су на српски језик и објављени у оквиру три темата, који су изашли у периоду од скоро десет година: *Ženske studije* (br. 5/6, 1996), *Genero* (br. 1, 2002, br. 6/7, 2005). Сва три темата приредила је Биљана Дојчиновић.

² Часопис је делом доступан на интернет адреси:
<https://radicalteacher.library.pitt.edu/ojs/radicalteacher>

³ Већина текстова објављена је у часописима *Feminist Teacher*:
<https://www.press.uillinois.edu/journals/ft.html> и *Radical Teacher* (в. фусноту 2).

феминисткиње нуде другачији садржај и знања у оквиру својих дисциплина (у овом случају, то су студије књижевности), и то чине на другачији начин. Другим речима, ако феминистичке критичарке сматрају да су (високо)школски канон и њиме условљено знање доминантно маскулини, па зато тврде да је неопходно преиспитати идеју канона и књижевне вредности, онда из тога следи још један извод: треба размотрити процес „преношења“ знања у учионици, идеју о ауторитету наставнице/наставника, те везу између знања и стварног живота, односно учионице и друштва.

Флоренс Хау, оснивачица чувене издавачке куће Feminist Press, пише 1976. године о увођењу женске књижевности и феминистичке перспективе у курикулум. Она поставља следећа питања: Да ли ће и на који начин феминистичка књижевна критика утицати на животе ђака и студената који читају књижевност? Будући да таква критика представља изазов традиционалној учионици, на који начин би она могла да утиче на наставу књижевности? Да ли феминистичка критика може имати суштинског утицаја на промену књижевног канона? Напослетку, да ли феминистичка критика може да измени уобичајено схватање историје књижевности (Howe 1976, 4)? Сматрам да су наведена питања још увек релевантна. Ако се покуша да се на њих озбиљно одговори, то утиче на састављање силабуса и употребу одређених предавачких пракси у учионици.

Увођење периодике у наставу књижевности, с нагласком на женске и феминистичке часописе, било је директна последица мојих научноистраживачких интересовања у пољу феминистичке критике, студија периодике и англоамеричког модернизма, као и моје привржености феминистичкој педагогији.⁴ Женска и феминистичка периодика истовремено представља историјски документ (*опис* једног времена) и критички/теоријски исказ (*тумачење* једног времена). Она је сведочанство о континуитету – као и дисконтинуитету – феминистичке мисли. Довољно је навести два примера. Много пре институционализације феминистичке критике шездесетих година 20. века и настанка класичних феминистичких текстова у њене две доминантне фазе, млада Ребека Вест пише књижевну критику за први експлицитно феминистички часопис на енглеском језику *The Freewoman* (1911–1912) и усредсређује се на две теме: како су представљени женски ликови, и то махом у књижевности коју су писали мушкарци, те какву књижевност пишу жене (Kolarić 2014; Kolaric 2017). Катарина Богдановић, прва уредница међуратног феминистичког часописа *Женски покрет*, пише већ двадесетих година 20. века о слободарском образовању из феминистичке и анархистичке перспективе (Vujošević 2018; Vujošević 2019).

Када имате искуства у истраживању часописа, врло брзо постанете свесни да увођење било које врсте периодике у наставу књижевности захтева темељно теоријско и методолошко промишљање, пошто се ради о специфичној грађи која има сопствене законитости. Тек када се узму у обзир

⁴ О феминистичкој педагогији и студијама књижевности види: Kolaric 2018 и Kolaric 2019.

основни начелни проблеми и понуде ваљани одговори на њих, може се говорити о истраживању конкретно женске и феминистичке периодике у учионици. У првом делу текста приказашу постојећа теоријска и методолошка разматрања о употреби периодике у настави књижевности. Ослонићу се на одељак „Настава и истраживање“ (Teaching and Research) у оквиру дигиталне архиве модернистичких часописа “The Modernist Journals Project”.⁵ Смернице понуђене у оквиру тог одељка резултат су научноистраживачког и предавачког рада сарадница и сарадника овог пројекта, углавном професора књижевности и аутора научних радова и монографија у области студија периодике. Фокус ће бити на предностима дигиталне архиве часописа као истраживачког извора за наставнике и студенте, изазовима на које они наилазе у истраживању, те упуствима за читање часописа. Сличну структуру имаће и други део текста. У њему ћу објаснити зашто женска и феминистичка периодика представља важан извор за наставнике и студенте, потом указати на неке могуће изазове у истраживању такве грађе, те напослетку описати конкретне силабусе предмета који се том грађом баве у оквиру додипломских и последипломских студија на Филолошком факултету Универзитета у Београду.⁶

Дигитализовани модернистички часописи у настави и истраживању

“The Modernist Journals Project” (даље у тексту: МЈП) започет је 1995. године на Универзитету Браун, а од 2003. у његовој реализацији учествује и Универзитет Талса.⁷ Овај пројекат представља пример успешне дигитализације часописа, као и креирања дигиталног научног и истраживачког окружења. Пројекат је идејно осмислио и у периоду 1995–2012. године водио Роберт Скоулс. Руководиоци и сарадници пројекта о модернистичким часописима долазе из области студија књижевности, студија периодике и студија медија, као и дигиталне хуманистике. Пројекат обухвата часописе који су излазили на енглеском језику у периоду 1890–1922. године. Разлози да се 1922. изабере за завршну граничну годину били су двојаки: та година се сматра врхунцем модернистичке књижевности који су обележили изласци Џојсовог *Уликса*, *Пусте земље* Т. С. Елиота, те *Јаковљеве собе* Вирџиније Вулф; после 1923. године компликује се ситуација са ауторским правима. Релевантност и допринос овог пројекта исказани су речитим слоганом да је „модернизам настао у часописима“.⁸ У историјату пројекта истиче се да је првих година рада у фокусу била искључиво дигитализација

⁵ The Modernist Journals Project: <https://modjournal.org/>

⁶ Разматраћу искључиво оне предмете који се баве периодиком из угла феминистичке теорије и критике.

⁷ Сви подаци су преузети са интернет странице <https://modjournal.org/about/>.

⁸ О почецима модернизма у часописима види Scholes & Wulfman 2010.

часописа и пропратног материјала (Dojčinović & Kolarić 2017, 200–208). Тек касније развијани су алати за употребу тог материјала.

Један одељак у оквиру ове дигиталне архиве бави се искључиво наставом и истраживањем.⁹ Будући да је МЈР база дигитализованих модернистичких часописа, она обухвата часописе из одређеног историјског периода у одређеном виду. Из тога следи извод да се смернице за употребу периодике у настави, које се налазе на овој платформи, односе на одређени период (модернизам) и одређени вид часописа (дигитализована периодика). Упркос томе, верујем да се већина проблема наведених у одељку „Настава и истраживање“, попут конкретних изазова на које наилазе студенти у истраживању часописа, те предлога за њихово превазилажење, могу уопштити и применити на неки други историјски период, па чак и на часопис у штампаном облику. Уосталом, не треба сметнути с ума чињеницу да су Драгиша Витошевић и Ђорђије Вуковић још давне 1984. године сачинили „Упитник“ од двадесет и пет ставки (питања), као и бројних потпитања у оквиру сваке појединачне ставке, које треба узети у обзир када се приступа анализи књижевне периодике (Vitošević & Vuković 1984, 149–157). Уз још неколико прилога, овај упитник је претходио објављеном списку књижевне периодике која је излазила од 1768. до 1941. године. Питања из упитника указивала су на књижевнокритичка, књижевноисторијска и књижевнотеоријска знања која су потребна за проучавање књижевне периодике, потом на категорије које су нужне да би се један часопис темељно описао, те на знања која превазилазе границе једне дисциплине а неопходна су за проучавање књижевне периодике (Kolarić 2017, 40–47). Наведени упитник и даље представља драгоцену упутство у домаћим студијама периодике. Слична питања постављена су у одељку о настави и истраживању у оквиру МЈР-а. Основна је разлика у томе што су Витошевић и Вуковић свој упитник наменили научним радницима који истражују периодиком, док се непотписани аутори прилога на интернет страници МЈР-а обраћају преваходно предавачима и студентима, водећи рачуна о образовном контексту (на пример, о ограниченом трајању једног предмета, обично између 12 и 14 недеља), времену које студенти могу да уложе у истраживачки рад (конкретно оптерећење за сваки појединачни предмет), те проблемима које намеће сама грађа (неопходна додатна знања из историје, теорије, методологије).

МЈР: јединствен извор за наставу и истраживање

Одељак „Настава и истраживање“ састоји се из три пододељка: „Алати за наставу“ (Teaching Tools), „Лабораторија“ (MJP Lab) и „Визуелни прикази“ (Visualisations). Први пододељак, за тему овог текста најважнији, обухвата „Увод“ (Introduction), „Пројекте“ (Projects), „Алате“ (Tools) и „Материјале за учионицу“ (Classroom Materials). У „Уводу“ се објашњава зашто оваква дигитална архива представља јединствен извор за наставнике и

⁹ Сви подаци су преузети са интернет странице <https://modjourn.org/teaching-and-research/>.

студенте.¹⁰ Наводи се да МЈР 1) реконструише како је изгледала штампа у модернизму и указује на активно деловање чувених модернистичких аутора и ауторки у часописној продукцији; 2) омогућава нов увид у стару грађу (добар пример за то било би поређење између прве, часописне верзије неког текста и потоње верзије истог текста у објављеној збирци, рецимо, Елиотових есеја или Џојсових прича); 3) пружа ширу, обухватнију слику модернизма од оне коју даје (школски) модернистички канон, тако што указује на разне аспекте који су утицали на модернистичко стваралаштво: комерцијалне, историјске, друштвене, политичке; 4) открива „нову“ грађу о модерној култури: до тада маргинализовану и/или непознату грађу чини доступном, па на тај начин постаје видљиво стваралаштво мање познатих аутора и ауторки; 5) оживљава разговоре и полемике о друштвеним, културним, књижевноуметничким питањима, који су забележени искључиво у периодици; коначно, 6) чини часописе с почетка 20. века на енглеском језику лако доступним и претраживим за истраживаче широм света. Захваљујући дигитализацији и слободном, бесплатном приступу, ови модернистички часописи прелазе националне границе. Другим речима, дигитална архива МЈР омогућава да особа из, на пример, Србије истражује часопис чији се штампани бројеви могу пронаћи искључиво у библиотеци у Британији или Америци.

Изазови и могућа решења

У једном сегменту „Увода“ разматрају се изазови са којима се суочавају слабије упућени или сасвим неупућени корисници дигиталне архиве МЈР, као и нека могућа решења. Између осталих, постављају се следећа питања: како избећи осећање преплављености обиљем информација и грађе; како реконструисати историјски контекст; како разумети и тумачити непотписане текстове или оне који су потписани псеудонимом или иницијалима; како пронаћи специфичне податке, попут тиража, дистрибуције, списка претплатника; како изаћи на крај са чињеницом да су неке информације данас напросто недоступне? Међу понуђеним решењима вреди издвојити упућивање младих истраживача на постојећу секундарну литературу која треба да им омогући лакше савладавање и систематизацију грађе. Поред научних радова и монографија у области студија периодике, истраживачима се препоручују и биографије аутора и ауторки с почетка 20. века. Уз то, наводи се и интернет страница на којој се налазе разрешени најчешће коришћени псеудоними у неким часописима из тог времена.

Упутство за читање часописа

На крају „Увода“ налази се корисно упутство, како за наставнике тако и за студенте, под називом „Како читати часопис“ (How to Read a Magazine). Полази се од становишта да не постоји један исправан начин за истраживање

¹⁰ У тексту ћу користити реч *наставници*. Иако је у домаћој просветној и научној заједници уобичајено да се за универзитетске раднике користи реч *професори*, одлучила сам се за реч *наставници* због фокуса на наставу и педагошке праксе у учионици.

серијских публикација. Млади истраживачи треба да се запитају о мотиву истраживања (шта желе да постигну читањем одређеног часописа, за чиме трагају?), обиму грађе (колико бројева треба да прочитају да би одговорили на постављено истраживачко питање или потврдили/оповргнули почетну хипотезу: једно или више годишта, један или више различитих часописа; колико дуго ће трајати истраживање: недељу, месец или годину дана?), доступности спољашњих, секундарних извора (попут енциклопедија, историја, библиографија, као и научних радова и монографија). Истраживање периодике подразумева константно излагање изван оквира часописа, то јест, истовремену анализу текста и контекста. На пример, очекује се да ће особа која у току истраживања одређене теме наиђе на чланак непознатог аутора/ауторке који/која говори о тој теми макар покушати да пронађе што више информација о њима. У случају часописа с почетка 20. века, трагање за таквим подацима може одузети доста времена пошто се информације неће увек налазити на интернету већ искључиво у архивима и библиотекама. У упутству које се односи на читање часописа наводе се категорије које треба узети у обзир, попут садржаја, уредника/уредница, сарадника/сарадница, мисије часописа, његове структуре (распоред и врста рубрика), дизајна, публике, претплате, историје часописа и томе слично. Наведене категорије сачињавају својеврсну личну карту сваког часописа. О значају таквих података детаљно су писали Витошевић и Вуковић у „Упитнику“, као и Роберт Скоулс и Клифорд Вулфман у свом приручнику о модернизму у часописима (Scholes & Wulfman 2010, 143–167).

Предлози за истраживање

У оквиру пододељка „Пројекти“ сугеришу се неки истраживачки пројекти за студенте (попут анализе реклама у часописима, књижевне критике, манифеста и књижевних прилога који су излазили у наставцима) и дају два конкретна примера (теме које би студенти могли да обраде у часописима *The Crisis* и *Poetry*). „Алати“ упућују на корисне интернет странице, друге базе модерних часописа (МЈР није једина дигитална архива, иако је, чини ми се, најбоље реализована архива тог типа), главне теме у области друштва, историје, културе, књижевности и уметности у модернизму, с фокусом на кључне речи за сваку наведену област, као и на полемике и контроверзе карактеристичне за то време.

Силабуси

На крају, пододељак „Материјали за учioniцу“ садржи списак наставника и њихове кратке биографије (Ен Ардис, Џеф Друин, Шон Лејтам, Марк Морисон и други), силабусе предмета и, када је то могуће, научни рад или поглавље из књиге наставника односно аутора у ПДФ формату. Наведени наставници су професори енглеске књижевности, посебно заинтересовани за истраживање модерности и модернизма, као и за могућности које нуди дигитална хуманистика. Реч је о једанаест наставника са различитих

универзитета, међу којима неки нуде и до пет силабуса.¹¹ Примери силабуса могу користити свим наставницима који размишљају о покретању предмета у области студија периодике. Предмети се реализују на различитим нивоима студија (додипломским и последипломским), а силабуси илуструју могуће приступе у истраживању периодике: историјски, тематски/жанровски, проблемски. Док се неки наставници фокусирају на однос између доминантне историје модернизма и алтернативних наратива које периодика нуди о модернизму, као и о важности категорија рода, расе, нације и сличних у овом културном/књижевном периоду, друге превасходно занима како је дигитализација „ретких“ материјала, то јест, до средине деведесетих година 20. века слабо доступних и видљивих модернистичких часописа, подстакла истраживања у оквиру дигиталне хуманистике и, у вези са тим, постављају питање како се то одразило на класичне приступе модернизму у учионици. У свим силабусима инсистира се на тимском раду у истраживању часописа, што је својеврсна новина у претежно индивидуално оријентисаним истраживањима у хуманистици.

Женска и феминистичка периодика у настави књижевности

У фокусу овог дела текста биће периодика на српском језику, премда се увиди које ћу изнети могу применити и на женску и феминистичку периодику на другим језицима. Поставићу иста или слична питања као и сарадници МЈР-а у одељку „Настава и истраживање“, само што се сада она односе на нешто другачију врсту периодике: зашто женска, односно феминистичка периодика, како из даље тако и из ближе прошлости, представља драгоцен извор за наставу и истраживање, са каквим се изазовима суочавају студенткиње и студенти, односно истраживачице и истраживачи, када читају женску и феминистичку периодику, да ли постоје упутства за читање ове грађе, које конкретне могућности за истраживање пружа настава (силабуси и пројекти)?

Женска и феминистичка периодика као драгоцен извор за наставу и истраживање

1. Реконструкција женске и родне историје, као и женске традиције. Текстови који су објављени у часописима из даље прошлости (на пример, *Домаћица*,¹² *Жена*, *Једнакост*, *Женски покрет*,¹³ *Жена данас*), од начелних

¹¹ У вези са новим начинима подучавања о модернизму треба погледати темат објављен у часопису *Modernism/Modernity* (16/3, 2009), сачињен од неколико кратких текстова, односно одговора на питања о томе како су дигиталне технологије, као и нови материјали које је дигитализација омогућила, утицали на креирање силабуса и начин рада у учионици.

¹² Часопис је дигитализован и доступан на интернет адреси:
https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/P_174

¹³ Часопис је дигитализован и доступан на интернет адресама:

прилога о положају жене у друштву (у свету и код нас), преко тематских прилога о образовању жена, професијама за жене, праву гласа, материнству и сличним темама, до књижевних прилога и књижевне критике, потребни су да би се написала што обухватнија и нијансиранија историја женског покрета, као и историја женског стваралаштва. У неким текстовима описано је како су друштвени, културни и материјални услови утицали на рад ауторки.¹⁴ Истовремено, неки текстови су показали како су женски ангажман и стваралаштво утицали на преобликовање постојећих друштвених аранжмана. Истраживањем феминистичке периодике из ближе прошлости употпуњује се обухватна историја женског покрета, као и историја женског стваралаштва. Неки од ових часописа настали су деведесетих година 20. века, у деценији која је по много чему била преломна за животе грађанки и грађана (садашње) Србије (на пример, *Ženske studije*, *Ženske sveske*, *ProFemina*),¹⁵ док су други покренути у двехиљадитим, у кључној деценији за институционализацију мастер и докторских академских студија у области студија рода (*Genero*,¹⁶ *Књиженство*¹⁷).

Историјски гледано, женски и феминистички часописи су представљали мобилизацијску снагу тако што су окупљали активисткиње и утицали на стварање нових присталица женског покрета. Проучавања периодике која у средиште стављају категорију рода, бавећи се, на пример, анализом женског искуства модерности и модернизма или рата и насиља, омогућавају да се одређени историјски – али и књижевни – периоди виде другачије у односу на то како су обично представљени у историјама културе и књижевности. У настави, реконструкција женске и родне историје, као и откривање женског стваралаштва, указују на *селективност традиције* (Williams 2006), која готово увек иде на штету оних друштвених група које су имале – или још увек имају – мање симболичког и економског капитала. Тако замишљена настава књижевности полази од идеје да је образовање политички и етички чин, односно да је легитимно знање које се учи у школи или на факултету резултат конкретних односа моћи и неједнакости у друштву (Apple 2012).

2. Откривање феминистичке (контра)јавности. Женска и феминистичка периодика одиграла је велику улогу у успостављању и деловању женских интелектуалних мрежа и феминистичких контрајавности у појединим историјским периодима (на нашим просторима, на пример, у међуратној периодици, као и у оној која излази '90-их година 20. века) (Bagać

https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/p_195 и
<https://www.zenskipokret.org/arhiva/>

¹⁴ О томе пише, претпоставља се, Јелица Беловић Бернациковска у алманаху *Српкиња* 1913, 15–22; за више информација види Dojčinović-Nešić 2000 и Dojčinović 2011.

¹⁵ О женском покрету '90-их у Београду види Blagojević 1998.

¹⁶ Интернет страница часописа: <https://generojournal.org/casopis.html>

¹⁷ Часопис је електронски и доступан на интернет адреси:
<http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi>

2015). У начелу, женски и феминистички часописи се могу видети као (контра)јавности унутар којих су заговорнице и заговорници женских права могли да изложе – али и разматрају – своје идеје. Другим речима, часописи су били – и остали – својеврсне платформе за теоретизацију феминистичке мисли. У њима се разговарало и полемисало о праву гласа, браку, разводу, абортусу, једнакој новчаној надокнади за једнак рад, сексуалној оријентацији, те о вези између јавне и приватне сфере, рецимо, у случају насиља у породици. Већина наведних питања дефинисана је Уставом или појединачним законима. Међутим, не треба губити из вида да су неке од (ре)дефиниција биле резултат управо мукотрпног и истрајног ангажмана феминисткиња и женских група током историје. Знање о нашој – женској – прошлости неопходно је да би се осмислиле и реализовале савремене еманципаторске политике. Поред тога, научне раднице и књижевне критичарке данас, које се сматрају феминисткињама, требало би да (у)познају историју женске и феминистичке штампе, будући да смо све ми део савремене часописне продукције, као ауторке, рецензенткиње, уреднице. Штавише, део смо научне/академске (контра)јавности у којој се одређена знања – као и политике знања – прихватају или одбацују, па ту чињеницу не треба потценити.

3. Нова грађа. С обзиром на то да је тек мали број женских и феминистичких часописа на српском језику дигитализован, први важан корак била би дигитализација што већег броја часописа који би тако постали широко доступни и лако претраживи. Дигитализација ових часописа отворила би простор за „умрежавање” са постојећим дигиталним архивама, као и за сарадњу у оквиру међународних научноистраживачких пројеката. Женски и феминистички часописи нуде идеалан материјал за гинеоциничка истраживања (читање ових часописа води откривању маргинализованих, заборављених или сасвим непознатих уредница, ауторки, књижевница). Уједно, ови часописи су складишта есеја и књижевних прилога који нису објављени у виду књиге. Студије периодике, укључујући ту и женску и феминистичку периодику, довеле су до дестабилизације појма ауторства. То се посебно односи на периодику из нешто даље прошлости. Док у студијама књижевности, као и у проучавању књижевних текстова, једну од главних улога обично имају аутор/ка, студије периодике истичу важну улогу бројних других актера од којих зависи припрема и објављивање серијских публикација (рад уреднице или уредница, редакције, сарадница и сарадника, потом делатности штампарије, значај продаваца односно купаца, као и активну улогу читалачке публике забележену у рубрици „кореспонденција“). Због свега тога, ови часописи нуде нов материјал за истраживања у хуманистици.

Истраживачки изазови и упутства за читање часописа

Видели смо да истраживање периодике намеће бројне изазове истраживачима, посебно у првом сусрету са овом специфичном грађом. Осећање збуњености је очекивано: одакле почети истраживање, колико бројева/годишта часописа треба прочитати да би анализа била утемељена,

колико времена треба да се прочита један број неког часописа, а колико да се прочита све оно чега нема у часопису али је неопходно за анализу његовог садржаја, како сазнати ко су биле ауторке у часописима с почетка 20. века, односно где се обавестити о раду сарадница часописа чија су имена сасвим непозната у стандардном курикулуму и томе слично. Упутства за читање часописа помажу да се с таквим питањима лакше избори. Поновимо, Драгиша Витошевић и Ђорђевић Вуковић понудили су упутства домаћим истраживачима у свом „Упитнику“, а скоро три деценије касније, слична упутства, само у вези са дигитализованим часописима на енглеском језику, дали су Роберт Скоулс и Клифорд Вулфман у својеврсном уџбенику о модернизму у часописима, као и Скоулсу и Вулфману блиски сарадници МЈР-а у одељку о часописима у настави и истраживању. Сва та упутства биће од користи студенткињама и студентима у истраживању женске и феминистичке периодике. Поред њих, треба узети у обзир категорије које сачињавају личну карту часописа у одељку „Серијске публикације“ у онлајн бази података *Књиженство*, научноистраживачког пројекта који се од 2011. бави теоријом и историјом женске књижевности на српском језику до 1915. године.¹⁸

Из низа стандардних категорија, које улазе у опис било ког часописа, ваља издвојити једно специфично питање: „по чему је часопис женски“. То питање је истовремено дескриптивно и нормативно: истраживачи ће у одговору *описати* зашто је неки часопис женски, али ће уједно и *дефинисати* шта значи „женски“. Спорови у вези са дефиницијом „женског“ и употребом тог термина саставни су део феминистичке теорије, што само наглашава теоријску и методолошку сложеност процеса категоризације и класификације у истраживању женске и феминистичке периодике.¹⁹

Упутства за читање треба тражити и у секундарној литератури: у научним радовима и монографијама,²⁰ као и у (анотираним) библиографијама појединих женских и феминистичких часописа.²¹ У последњих десетак година, захваљујући дигиталним технологијама, многи секундарни извори су лако доступни (ако нису замишљени као електронски, научни часописи углавном архивирају све објављене бројеве у ПДФ формату на својим интернет страницама; зборници су често доступни у ПДФ формату на страницама научних пројеката или институција/издавача, поготово ако се не ради о комерцијалним издањима већ о издањима чије је објављивање

¹⁸ Види: <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/serial-publications>; <http://www.knjizenstvo.rs/>

¹⁹ О сличним проблемима говоре Ђ. Вуковић (Vuković 1984, 159–174), односно Скоулс и Вулфман (Scholes & Wulfman 2010, 44–72), али у вези са жанровима (шта је то *књижевна* периодика или *мали* часопис).

²⁰ Постоји група истраживачица, образованих у пољу теорије и историје књижевности, као и књижевне критике, које се баве анализом женске и феминистичке периодике, те редовно објављују научне радове и монографије у тој области, попут Станиславе Бараћ, Ане Коларић, Јелене Лалатовић, Јелене Милинковић, Слободанке Пековић, Жарке Свирчев и других (наведене су азбучним редом).

²¹ Види, на пример, библиографије објављене у часопису *Књиженство* у оквиру рубрике „Библиографије“: <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi>

финансијски подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја). Независно од извора које могу да пронађу на интернету, млади истраживачи мораће да проведу одређено време у библиотекама и архивима, пре свега ради самих часописа који су често доступни искључиво у читаоницама.

Силабуси и истраживачки пројекти

О силабусима и истраживачким пројектима за студенткиње и студенте говорићу на основу личног искуства у осмишљавању и реализацији предмета на основним и последипломским студијама. Ради се о четири предмета, од којих два спадају у програм додипломских, а два у програм последипломских академских студија. Силабуси ових предмета указују на неколико могућих приступа у студијама периодике: периодика из једног историјског периода; периодика као жанр и жанрови у периодици; историја периодике као историја покрета или историја књижевности.

На катедри за Општу књижевност и теорију књижевности, у оквиру основних академских студија, држим обавезни предмет о (англоамеричкој) модерности и модернизму.²² Први део силабуса чине текстови у којима се разматрају појмови модерности и модернизма. Поред класичних текстова на ту тему, студенти читају о антимодернизму, слушају предавања о „роду модерности“ (Felski 1995), као и о феминистичкој ревизији донедавно доминантног разумевања књижевног модернизма (Scott 1995). Феминистичка ревизија знања о модерности и модернизму донела је нова сазнања о женама на уредничким местима, новинаркама, књижевним критичаркама и књижевницама с почетка 20. века.²³ Други део силабуса чине текстови о студијама модерне и феминистичке периодике. Наглашава се однос између канонских модернистичких аутора/ауторки и „малих часописа“ (little magazines), с једне стране, и алтернативних модернистичких наратива у часописима, посебно оних о женским правима, с друге. Циљ је да се студенти основних студија – макар и овлаш – упознају са модерним и феминистичким часописима, као и периодом модерности у ширем смислу. Како Сузан Черчил исправно примећује, дигитализовани модернистички часописи студентима приближавају доба модерности, указују на диверзитет модернистичких пракси, омогућавају тимски истраживачки рад, а формат часописа одговара афинитетима „интернет генерације“ (Churchill 2008, 218–223).

У фокусу предмета на мастер академским студијама налазе се појмови жанра и рода, а женска и феминистичка периодика служи као полигон за

²² Предмет „Практикум 7“ држим од 2012/2013. године. Како назив сугерише, реч је о практичној настави из обавезног предмета који се бави историјом књижевности 20. века. Акредитован је као самосталан предмет.

²³ Нове студије модернизма обухватају низ онлајн извора, попут, на пример, интернет странице *Teaching Modernist Women's Writing in English*, <https://modwomen.mla.hcommons.org/>.

пропитивање ових категорија и њиховог међуодноса.²⁴ Читају се и анализирају примери из женских и феминистичких часописа с почетка 20. века, потом оних из међуратног периода, те савремених популарних часописа, као и из научне феминистичке периодике. Разговара се о „женским жанровима“, попут популарног љубавног романа, као и о жанру феминистичке књижевне критике писане у различитим историјским и политичким контекстима. У оквиру овог предмета говори се о феминистичким интернет платформама, које су умногоме замениле класичне феминистичке часописе (на пример, Bitch Media,²⁵ Libela,²⁶ VoxFeminae,²⁷ Muf,²⁸ Krilo,²⁹ Bukvica³⁰), као и о анализама популарне културе из феминистичке перспективе (Love & Helmbrecht 2007; Grdešić 2013; Zeisler 2016). Те две теме – феминизам на интернету и феминизам у популарној култури – показале су се као посебно занимљиве пошто отварају простор за критичку анализу феномена културе који су саставни део наше свакодневице.

На докторским академским студијама постоји чврста веза између два предмета који настоје да прикажу историје женског покрета и женског стваралаштва онако како су оне забележене у низу часописа објављених од краја 19. века до данас.³¹ У оквиру – историјски гледано – првог предмета описују се и испитују појмови модерности, модернизације и модернизма на примеру женске штампе с почетка 20. века, те указује на формирање неколико „идеалних“ типова жене у женској/феминистичкој и феминофилној штампи у периоду између 1890. и 1941. године (образована „Српкиња“, нова жена, радница, омладинка, комунисткиња). Анализирају се различити аспекти еманципације (образовање, право гласа, право на плаћени рад, брак/развод, репродуктивна права, абортус), као и историјски, друштвени и политички услови у којима су се жене бориле за одређена права. У часописима из овог времена редовно су излазили књижевни прилози, као и књижевна, ликовна и позоришна критика. У силабусу се истиче улога женског стваралаштва, као и критике, у стварању модерног женског субјекта.

Други предмет се бави савременом феминистичком штампом и фокусира на часописе који су излазили 90-их и 2000-их година, попут *Ženskih studija*, *Feminističkih sveski*, *ProFemine*, *Genera* и *Књиженства* (неки још увек

²⁴ Предмет „Жанр и род (женски образовни роман)“ део је модула који је широко замишљен, као спој истраживања у области језика, књижевности и културе.

²⁵ Види: <https://www.bitchmedia.org/>

²⁶ Види: <https://www.libela.org/>

²⁷ Види: <https://voxfeminae.net/>

²⁸ Види: <https://muf.com.hr/>

²⁹ Види: <https://krilo.info/>

³⁰ Види: <http://bookvica.net/>

³¹ Називи предмета су „Женска/феминистичка и феминофилна штампа између 1890. и 1941. године“ и „Теорија, активизам и културне/уметничке праксе: феминистичка штампа у Србији 90-их и 2000-их година“. Од 2016/2017. оба предмета водиле смо проф. Биљана Дојчиновић и ја.

редовно излазе). Овај предмет је покренут уз подршку међународног програма PATTERNS Lectures.³² Финансијска подршка подразумевала је покретање и извођење предмета, учешће гостујућих предавачица из иностранства и земље, истраживачке боравке у иностранству, средства за куповину књига из области којом се предмет бави, те припрему и штампање публикације, као и средства за студентске активности. Зборник радова *Феминистички часописи у Србији. Теорија, активизам и уметничке праксе у 1990-им и 2000-им* (Dojčinović & Kolarić 2018) резултат је рада групе предавачица, докторанткиња и једног докторанта у току прве две године извођења предмета.³³

Основни циљ описаних предмета јесте производња и легитимизација феминистичког знања у високом образовању: преиспитује се тзв. легитимно знање из феминистичке перспективе, учи се о историји женског покрета и женског стваралаштва, упознаје се са различитим начинима да се феминистичко знање примени и изван учионице. Поред тога, постоје и видљиви, конкретни учинци: студенткиње и студенти на основу истраживања која су урадили у оквиру ових предмета објављују научне радове, а неки од њих бирају теме мастер и докторских дисертација у области женске и феминистичке периоде.³⁴

Уместо закључка

Под окриљем пројекта „Женски покрет 2020“, крајем 2019. године завршена је дигитализација часописа *Женски покрет* (1920–1938) и објављена библиографија овог часописа (Poljak & Ivanova 2019).³⁵ По основној идеји, овај пројекат подсећа на дигиталну архиву МЈР-а. Замишљен је као пројекат у

³² Програм PATTERNS Lectures покренула је Фондација Erste, а реализовао га је World University Service из Аустрије. Види: <http://patterns-lectures.erstestiftung.net/20162017-2/selected-courses/>

³³ У зборнику се налазе текстови ауторки које су одржале предавања: Станиславе Бараћ, Биљане Дојчиновић, Ане Коларић, Јасмине Лукић, Катје Михурко-Пониж, Јелене Милинковић, Светлане Стефановић, као и учесница округлог стола о уредницама – Дубравке Ђурић и Катарине Лончаревић. Уз то, у зборнику се налазе самостални истраживачки радови и завршни есеји докторанткиња и једног докторанта: Немање Глинтића, Јелене Лалатовић, Зоране Симић, Невене Станисављевић, Миле Војиновић и Наташе Вученовић. Зборник је доступан на интернет адреси: http://doi.fil.bg.ac.rs/volume.php?l=en&pt=eb_book&y=2018&issue=femjis-2018&i=0

³⁴ Радови студенткиња и студенткиња најчешће излазе у часописима *Књижевство* и *Генеро*, чије уреднице на разне начине негују сарадњу и солидарност, па тако и објављивањем текстова младих истраживачица и истраживача. Примера ради, у последњем, деветом броју часописа *Књижевство*, од укупно девет научних радова, пет је настало у оквиру описаних предмета на мастер и докторским академским студијама. Види текстове Дејановић, Бујаковић, Тодорић Милићевић, Шљукић, Максимовић у *Књижевство* IX, 2019: <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopis/2019?kategorija=casopis-knjizevnost-i-kultura>

³⁵ Пројекат су осмислиле и покренуле Јелена Милинковић и Жарка Свирчев, у оквиру активности Института за књижевност и уметност у Београду. Види: <https://www.zenskipokret.org/>

области дигиталне хуманистике. Има интернет страницу на којој се налазе: дигитализовани бројеви часописа, библиографија часописа у ПДФ формату (будући да је библиографија најпре објављена као штампано издање), постојећи секундарни извори о часопису, обавештење о међународној научној конференцији која ће бити одржана на јесен 2020. и у целини бити посвећена овом часопису, као и одељци „галерија“ и „новости“, у оквиру којих се прате дешавања у вези са пројектом/часописом. Попут дигиталне архиве модернистичких часописа, и „Женски покрет 2020“ нуди дигитално научно и истраживачко окружење. У том смислу, овај пројекат може да послужи као узор за дигитализацију других женских и феминистичких часописа на српском језику.

Такви – постојећи и будући – пројекти дигитализације женске и феминистичке периодике, као и описани – постојећи, али и будући – предмети на додипломским и последипломским студијама који се баве истраживањем ове грађе, омогућавају: 1) производњу, видљивост и доступност феминистичког знања, како оног из прошлости тако и оног које настаје данас; 2) спрегу између научноистраживачког и научнообразовног рада (другим речима, савремени научноистраживачки рад треба и може да буде саставни део предавачког посла); као и 3) ширење и јачање феминистичких интелектуалних мрежа сарадњом између примарно научноистраживачких и примарно научнообразовних институција (институти и факултети), те путем међугенерациске сарадње (предавачице и студенткиње, односно студенти). Напошетку, сви који су укључени у ову интелектуалну мрежу раде на реконструкцији и тумачењу (женског и феминистичког) културног и књижевног наслеђа, реализујући на *сопствени* начин³⁶ смернице које препоручују домаће стратегије у области културних и образовних политика.

Литература

Anonim (Jelica Belović Bernadžikowska). 1913. „Žene i književnost.“ U *Srpkinja, njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas*, 15–22. Irig: Dobrotvorna zadruga Srpkinja.

[http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/works/srpkinja-njezin-zivot-i-rad-njezin-kulturni-razvitak-i-njezina-narodna-umjetnost-do-danas-1913-serbian-woman-her-life-and-work-her-cultural-development-and-her-folklore-art-up-to-date\)-edited-by-serbian-women-writers](http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/works/srpkinja-njezin-zivot-i-rad-njezin-kulturni-razvitak-i-njezina-narodna-umjetnost-do-danas-1913-serbian-woman-her-life-and-work-her-cultural-development-and-her-folklore-art-up-to-date)-edited-by-serbian-women-writers) (pristupljeno 19. 03. 2020).

Apple, Michael. 1993. *Official Knowledge: Democratic Education in a Conservative Age*. Routledge.

³⁶ Подсетимо се, у вези са тим, есеја *Три гвинеје* В. Вулф: у трећем писму ауторка пише да ће „герке образовних мушкараца“ радити у складу са *сопственим методама* да би оствариле слободу, једнакост и мир. Другим речима, иако деле циљеве са групом мушкараца која жели да спречи рат, оне ће то чинити на начин који одговара њиховом схватању слободе, једнакости и мира (Vulf 2001, 122–123).

- Baym, Nina. 1990. "The Feminist Teacher of Literature: Feminist or Teacher?" In *Gender in the Classroom. Power and Pedagogy*, eds. Susan L. Gabriel & Isaiah Smithson, 60–77. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Barać, Stanislava. 2015. *Feministička kontrajavnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Blagojević, Marina, ur. 1998. *Ka vidljivoj ženskoj istoriji. Ženski pokret u Beogradu 90-ih*. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju.
- Churchill, Suzanne. 2008. "Modernist Periodicals and Pedagogy: An Experiment in Collaboration." In *Transatlantic Print Culture, 1880–1940. Emerging Media. Emerging Modernisms*, eds. Ann Ardis & Patrick Collier, 217–235. Palgrave Macmillan.
- Dojčinović-Nešić, Biljana. 1993. *Ginokritika. Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd: Književno društvo „Sveti Sava“.
- Dojčinović-Nešić, Biljana. 2000. „O ženama i književnosti na početku veka.“ *Ženske studije* 11–12: 23–33.
- Dojčinović, Biljana. 2011. „Živimo li mi samo u sadašnjosti?“ O pokušaju stvaranja ženske kulturne zajednice u radu Jelice Belović Bernadžikovske“, *Knjiženstvo* I.
<http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/zivimo-li-mi-samo-u-sadasnjosti-o-pokusaju-stvaranja-zenske-kulturne-zajednice-u-radu-jelice-belovic-bernadzikovske> (pristupljeno 19. 03. 2020).
- Dojčinović, Biljana & Ana Kolarić. 2017. „Ka drugačijem znanju: baza podataka Knjiženstvo i digitalizacija materijala.“ *Književna istorija* 163: 195–211.
- Dojčinović, Biljana & Ana Kolarić, ur. 2018. *Feministički časopisi u Srbiji. Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*. Beograd: Filološki fakultet.
http://doi.fil.bg.ac.rs/volume.php?l=en&pt=eb_book&y=2018&issue=femjis-2018&i=0 (pristupljeno 19. 03. 2020).
- Felski, Rita. 1995. *The Gender of Modernity*. Harvard University Press.
- Freire, Paulo. 2018. *Pedagogija obespravljenih*. Beograd: Eduka.
- Goodspeed-Chadwick, Julie. 2012. "Teaching Woman and Literature and Feminist Theory: a Feminist Paradigm." *Syllabus* 1/2: 1–16.
- Grdešić, Maša. 2013. *Cosmopolitika. Kulturalni studiji, feminizam i ženski časopisi*. Zagreb: Disput.
- Howe, Florence. 1976. "Feminism and the Study of Literature." *Radical Teacher* 3: 3–11.
- Heilburn, Carolyn. 1990. "The Politics of Mind: Women, Tradition, and the University." In *Gender in the Classroom. Power and Pedagogy*, eds. Susan

- L. Gabriel & Isaiah Smithson, 28–40. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Kolarić, Ana. 2014. „(Raz)govor o književnosti i feminizmu: rane kritike Rebeke Vest (1911–1912).“ *Knjiženstvo IV*.
<http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2014/zenska-knjizevnost-i-kultura/raz-govor-o-knjizevnosti-i-feminizmu-rane-kritike-rebeke-vest-1911-1912> (pristupljeno 19. 03. 2020).
- Kolarić, Ana. 2017. *Rod, modernost i emancipacija. Uredničke politike u časopisima Žena (1911–1914) i The Freewoman (1911–1912)*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Kolarić, Ana. 2018. „Feministička pedagogija i studije književnosti.“ *Feministička teorija je za sve*, prir. Adriana Zaharijević & Katarina Lončarević, 57–75. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Fakultet političkih nauka.
- Kolarić, Ana. 2019. „Pedagogija i aktivizam: osvrt na eseje Adrijen Rič o obrazovanju.“ *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju. Koncepti, prakse i izazovi*, prir. Dragica Vujadinović & Zorana Antonijević, 47–59. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Love, Meredith A. & Brenda M. Helmbrecht. 2007. “Teaching the Conflicts: (Re)Engaging students with Feminism in a Postfeminist World.” *Feminist Teacher* 18 (1): 41–58.
- Poljak, Jovanka & Olivera Ivanova. 2019. *Ženski pokret (1920–1938): bibliografija*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Rich, Adrienne. 2003. „Shvatimo studentice ozbiljno.“ U Adrienne Rich, *O lažima, tajnama i šutnji. Izabrani prozni tekstovi 1966–1978*, 221–228. Zagreb: Ženska infoteka.
- Scott, Bonnie Kime. 1995. “Introduction: A Retro-prospective on gender in modernism.” In *Gender in Modernism. New Geographies, Complex Intersections*, ed. Bonnie Kime Scott, 1–22. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Scholes, Robert & Clifford Wulfman. 2010. *Modernism in the Magazines. An Introduction*. New Haven and London: Yale University Press.
- Spangler Gerald, Amy, Kathleen McEvoy & Pamela Whitfield. 2004. “Transforming Student Literacies: Three Feminists (Re)Teach Reading, Writing, and Speaking.” *Feminist Teacher* 15 (1): 48–65.
- Stanford Friedman, Susan. 1985. “Authority in the Feminist Classroom: a Contradiction in Terms?” In *Gendered Subjects. The Dynamics of Feminist Teaching*, ed. Margo Culley, 203–208. Catherine Portuges Routledge.
- Showalter, Elaine. 2003. *Teaching Literature*. Blackwell Publishing.

- Williams, Raymond. 2006. „Analiza kulture.“ U *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, prir. Dean Duda, 35–58. Zagreb: Disput.
- Vitošević, Dragiša & Đorđije Vuković. 1984. „Upitnik.“ U *Srpska književna periodika 1768–1941*. Dragiša Vitošević, Đorđije Vuković et al. Beograd: Institut za književnost i umetnost. 149–157.
- Vujošević, Lela. 2018. „Katarina Bogdanović – put avangardne intelektualke.“ *Knjiženstvo* VIII. <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2018/zenska-knjizevnost-i-kultura/katarina-bogdanovic-put-avangardne-intelektualke> (pristupljeno 19. 03. 2020).
- Vujošević, Lela. 2019. „Katarina Bogdanović – put avangardne intelektualke.“ *Knjiženstvo* IX. <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2019/zenska-knjizevnost-i-kultura/katarina-bogdanovic-put-avangardne-intelektualke-drugi-deo> (pristupljeno 19. 03. 2020).
- Vuković, Đorđije. 1984. „Za jednu istoriju književne periodike.“ U *Srpska književna periodika 1768–1941*. Dragiša Vitošević, Đorđije Vuković et al. Beograd: Institut za književnost i umetnost. 159–174.
- Vulf, Virdžinija. 2001. *Tri gvineje*. Beograd: Feministička 94.
- Zeisler, Andy. 2016. *We Were Feminists Once*. New York: Public Affairs.

Електронски извори

- Radical Teacher: <https://radicalteacher.library.pitt.edu/ojs/radicalteacher>
- Feminist Teacher: <https://www.press.uillinois.edu/journals/ft.html>
- The Modernist Journals Project: <https://modjourn.org/>;
<https://modjourn.org/teaching-and-research/>
- КЊИЖЕНСТВО: <http://www.knjizenstvo.rs/>; <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/serial-publications>; <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi>
- Teaching Modernist Women’s Writing in English:
<https://modwomen.mla.hcommons.org/>.
- Bitch Media: <https://www.bitchmedia.org/>
- Libela: <https://www.libela.org/>
- Voxfeminae: <https://voxfeminae.net/>
- Bukvica: <http://bookvica.net/>
- Muf: <https://muf.com.hr/>
- Krilo: <https://krilo.info/>
- PATTERNS Lectures:
<http://patterns-lectures.erstestiftung.net/20162017-2/selected-courses/>

Ženski pokret 2020: <https://www.zenskipokret.org/>

Примљено / Received: 25. 02. 2020.

Прихваћено / Accepted: 04. 09. 2020.